

Z. FREYDİN "TOTEM VƏ TABU" ƏSƏRİNDƏ DİNİN MƏNŞƏYİNƏ DAİR GÖRÜŞLƏRİNİN TƏHLİLİ

Günel Mustafayeva,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dinşünaslıq ixtisasının magistrantı

XÜLASƏ

Psixozanalizin qurucusu hesab edilən Ziqmund Freyd psixologiya tarixində olduqca böyük izlər qoymuşdur. Z.Freyd insanı tanımaq mənasında əhəmiyyətli dərəcədə hesab olunan təsbitlər etmişdir. Bu məqalədə isə Ziqmund Freydin din haqqında fikirləri, dinin mənşəyi, insan psixologiyası, həmçinin cəmiyyət həyatında dinin daşdığı mövqeyi təhlil olunmuşdur. Buna görə də məqalənin tədqiqat obyektinin əsasını Z.Freydin qurucusu olduğu psixozanaliz və din təşkil edir. Mövzunu daha dərinlən təhlil etmək məqsədilə məqalədə Freydin yaşadığı mühit, psixologiyaya gətirdiyi yeniliklər, habelə din haqqındakı nəzəriyyələrini əhatə edən mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Onun dinlə əlaqəli fikirləri "Totem və tabu" başda olmaqla bir çox əsərində öz əksini tapmışdır. Məhz bu mənada, "Totem və tabu" əsərinin seçilməsinin də xüsusi səbəbi vardır. Yazıldığı tarixdən yüz ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, "Totem və tabu" əsəri bu gün də psixozanalizin klassik kitablarından sayılır. Freydə görə, tabular tanrılardan da qədim tarixə malikdir. O, bəşəriyyətin zaman içində üç əsas-animistik, dini və elmi mərhələlərdən keçdiyini iddia edirdi. Freyd bu əsərində özünün psixozanalitik nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, insan cəmiyyətinin, mədəniyyət və sivilizasiyanın mənşəyini araşdırmağa çalışmış, habelə əxlaqi, dini və hüquqi normaların yaranması ilə bağlı özünün yeni nəzəriyyəsini yaratmışdır. Məqalədə əsas məqsəd bu fikirlərin doğruluğu, yaxud yanlışlığını ortaya qoymaqdan ibarət deyil, Freydin özünəməxsus şəkildə din ilə psixozanaliz arasındakı əlaqəni görməkdir. Bu məqsədlə də Z.Freydin psixozanalitik nəzəriyyəsi tam obyektiv olaraq təhlil edilməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər: din, psixozanaliz, şüur, təhtəlşüur, totem, tabu, id, eqo, ekzoqamiya.

Giriş

Özünü “Tanrısız yəhudi” olaraq ifadə edən Z. Freydin həyatını, din ilə olan əlaqəsini incələyərkən, onun uşaqlığını, yaşadığı mühiti, ailəsini öyrənməyimiz önəmlidir. Ziqmund Freyd 6 may 1856-cı il tarixdə Freyberqdə (indiki adı Pribor, Çexo-Slovakiya) yəhudi ailəsində dünyaya gəlmişdir. Atası tacir, anası evdar qadın olan Freyd səkkizuşaqlı ailənin ilk uşağı idi. Bu səbəbdən, anasının məhəbbətini hər zaman üzərində hiss edirdi. Ailənin böyük uşağı olması həm onun xarakterinin formalaşmasında, həm də özünəinam yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Freydin atası nə qədər dindar olmasa da, ortodoks yəhudi əqidəsinə bağlı idi. Freyd kiçik yaşlarından İbrani dilini öyrənmiş və Kitabı-Müqəddəs ilə yaxından tanış olmuşdur (Köse 2016, 16). Freydin dinə qarşı mənfi yanaşmasının müxtəlif səbəbləri olmuşdur. Bu səbəblər onun uşaqlıq illərində yaşadığı hadisələrlə yaxından əlaqəlidir. O, böyük bir xristian cəmiyyətində böyümüşdür. Yəhudilərin məruz qaldığı psixoloji təzyiqlər Freydin düşüncələrinə öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, Freyd üç yaşındaykən əvvəl Leypsiqə, sonra isə Vyanaya köçürlər. Freyd uşaqlığının sıxıntılı keçdiyini həmişə dilə gətirmişdir. Bu sıxıntılı günlərin səbəbi isə dini ayrı-seçkilik və təəssübkeşliyin olması idi. Belə ki, o, xristianların təzyiqi ilə doğulduğu yeri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Freydin dini baxışının formalaşmasında xüsusi rol oynayan digər faktor onun dayəsinin katolik olması idi. Dayə çexoslovakiyalı idi və Freyd ilə Çex dilində danışır. Onu kilisəyə aparır, Cənnət və Cəhənnəm haqqında məlumat verir və bəzi xristian ayinlərini izah edirdi. Bütün bunlardan Freyd o qədər təsirlənir ki, hətta kilsədən evə qayıtdıqda keşiş kimi xütbə oxumağa çalışır. Ancaq dayə oğurluq etdiyi üçün işindən qovuldu. Bu hadisədən kiçik Freyd olduqca təsirlənir. Freydin dinin simvolu olaraq qəbul etdiyi dayəsinə qarşı inamı zədələnmişdi. Bu simvol isə artıq onda xristianlıq dininə qarşı antipatiya yaratmışdı. Bəlkə də Freydin kiçikliyindən etibarən, dinə qarşı mənfi fikirlərinin yaranmasında bu hadisənin rolu olmuşdur (Köse 2016, 19).

Uşaqlığında vəkil olmağı arzulayan Freyd Hötenin (Goethe) elmi araşdırmaları və Darvinin (Darwin) əsərlərinin təsiri altına düşərək, 1873-cü ildə Vyana Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olur. Öncə biologiya sahəsində ixtisaslaşmağı qərara alır. Daha sonra isə fiziologiyaya yönəlir (Köse 2016, 21). Ancaq bunlarla kifayətlənməyən Freyd daha sonra psixologiyaya maraq göstərir. Bu sahədə araşdırma edə bilmək üçün Jon Martin Şarkonun (Jean Martin Charcot) yanına Parisə yollanır. Şarkonun odövrədəki uğuru isə hipnozu tibbə qəbul etdirməsi idi. Freyd Şarkodan histeriya xəstəliyinin mənbəyinin nevrolojik səbəbdən əlavə psixoloji olduğunu və xəstənin

zəhnindəki bəzi düşüncələrlə əlaqəsi olduğunu öyrənir. Şüurun xaricində başqa bir sahənin də olduğunu, cinsi problemlər ilə nevroz arasında əlaqənin ola bilməsi üzərində düşünməyə başlayır. İsteriya və hipnoz haqqında Şarkodan öyrəndikləri, artıq Freyd üçün nevrologiyadan psixologiyaya keçid demək idi (Köse 2016, 23).

İqtisadi baxımdan yoxsul olması Freydi elmi araşdırmalar aparmasında çətinlik yaradırdı. Bu səbəbdən o, bütün tibb imtahanlarından müvəffəq oldu və özəl həkim olaraq çalışmağa başladı. Xəstəxana təhsili əsnasında anatomiya və sinir sisteminin orqanik xəstəlikləri, xüsusilə də iflic, dil tutulması, uşaqlarda beyin xəstəlikləri üzrə ixtisaslaşdı. 1881-ci ildən etibarən isə rəsmi olaraq diplomunu alır və klinik nevroloq kimi fəaliyyətə başlayır (P. Schultz, E. Schultz 2007, 583). 1886-cı ildə isə Vyanada Nevroloji Sağlamlıq Mərkəzi açır. Daha sonra Naney şəhərinə gedərək, hipnoz mütəxəssisləri sayılan A.Liebeault və H.Bernheimin yanına gəlir. Onlardan tələfinə açıq olmağın, isterik və nevrotik xəstələrdə deyil, hətta sağlamlığın insanlarda belə, müşahidə edildiyini öyrənir. Freyd burada artıq şüur xaricində başqa bir zəhni prosesin varlığına tamamilə əmin olur. Daha sonra vyanalı İosif Breyerle (Josef Breuer) birlikdə araşdırmalara başlayır. Həmin vaxtlarda isə Breyer başqa bir metod üzərində çalışırdı. Bu metoda görə isteriya keçmişdə yaşanan, lakin sonradan unudulan psixoloji bir travma nəticəsində qavranılırdı. Unudulan travmaların xatırlanması üçün xəstəni hipnoz vəziyyətinə salmaq lazım gəlirdi. 1896-cı ildə Freyd Breyerdən ayrıldı və gələcəkdə psixoanaliz adını verəcəyi metodu yaratmağa başladı (Köse 2016, 25).

Ziqmund Freyd və psixoanaliz

Ziqmund Freydin psixoloji anlayışı dedikdə, ağla ilk gələn şübhəsiz ki, psixoanalizdir. Psixoanaliz Freydin həm psixoloji anlayışının məktəb adı, həm psixoloji araşdırma metodunun ümumi adı, həm də bir psixiatr olaraq peşə fəaliyyətindəki diaqnoz və müalicənin adıdır (Freud 1997, 33).

Psixoanaliz mənə etibarilə ruh təhlili deməkdir. Freyd özündənəvvəlki psixoloji anlayışlar üçün "səth psixologiyası" ifadəsini istifadə etmişdir. Öz psixoloji anlayışı üçün isə "dərindən psixologiyası" demişdir (Yavuz 1987, 7). Freyde görə, psixoanaliz ruh təhlili deməkdir. Ruhun təhlili və bu mövzuda lazımı araşdırmaların edilə bilməsi üçün təhtəşüurun dərindənliklərinə enilərək incələnməsi lazımdır.

Freyd özündənəvvəlki psixoloji anlayışlar üçün "düzlük psixologiyası" terminindən istifadə edirdi. Bu psixoloqlar şüur hadisələrindən bəhs edir, şüurun səthi hadisələrindən, fərdin bildiyi, fərqiində olduğu hadisələrdən bəhs edirlər, ancaq təhtəşüur deyə bir şeydən bəhs etmirlər; fərdin bilmədiyini, fərqiində olmadığı,

unutduğu hadisələri dəyərləndirmirdilər. Halbuki Freyd təhtəşüür deyə bir şeydən bəhs edir, hətta deyirdi ki, şüür, təhtəşüura nisbətdə aysberqin görünən qismi kimidir. Aysberqin görünməyən qismi görünən qisminə görə daha böyük bir kütləni meydana gətirir. Təhtəşüür da şüura görə daha böyük bir quruluşa sahibdir. Elə isə psixoloji hadisələr üzərindəki təsiri şüura görə daha çox və daha önəmlidir. Bu səbəblə Freyd təhtəşüürün banisi sayılır (F.Baymur 1990, 295).

Freydə görə, təhtəşüür önəmli bir funksiyaya malikdir. Təhtəşüürün funksiyasını anlamaq üçün əlaqəli digər məfhumları da bilmək vacibdir. Buna görə, şüür, təhtəşüür, üst şüür, id, eqo, super-eqo, libido kimi bəzi məfhumlarla tanış olaq (Köse 2000, 33).

Şüür bildiyimiz, fərqində olduğumuz, xatırladığımız, fərdin qərar mexanizmasını diqqətəçarpan şəkildə işlədiyi qisimdir. Təhtəşüür bilmədiyimiz, fərqində olmadığımız, xatırlamadığımız, bəzi arzuların, məlumatların basdırıldığı, unudulmağa tərk edildiyi yerdir. Üst şüür (super-eqo) isə sosial qaydaların, dəyərlərin, inancların qısacası din, əxlaq kimi sosial qurumların dəruniləmiş halıdır. İd şüurlatında olan ibtidai və bioloji arzu, duyğu və ehtiyacların qaynağıdır. Burada həzz prinsipi hakimdir. İd şəxsiyyətin özəyini meydana gətirir və bütün psixi güclərin enerji qaynağıdır. Eqo və super-eqo mən və üst mən deməkdir. Bunlar idin zamanla inkişaf edən tərəfləridir. Eqo id ilə super-eqo arasında balans qurmağa çalışan, şəxsiyyətin mühitə uyğunlaşmasını təmin edən qərar mexanizmidir. Libido isə idin məzmununu meydana gətirir. Bu da əsas olaraq cinsiyyət instiktidir (Güngör 1995, 66).

Freydə görə, psixoloji hadisələrdə də bir determinizm vardır. Yeni bir psixoloji hadisənin səbəbi daha əvvəlki başqa bir psixoloji hadisədir (Freyd 1985, 82-85). Bu səbəbdən insanı tanımaqda keçmiş illərin, xüsusilə də uşaqlıq illərinin önəmi böyükdür.

Freydə görə, təhtəşüürdəki bu hiss, düşüncə, istək və ehtiyaclar ilə həyata keçmə imkanı tapa bilmədiyi üçün basdırılmış, unudulmuş hiss, düşüncə və istəklər dinamik şəkildə hər an həyata keçmə çapası içindədir. Bunlar təhtəşüür şüura çıxmaq və davranış halında reallaşmaq istəyirlər. Ancaq bunların hansının reallaşsın, hansının reallaşmayacağını isə eqo, super-eqonun ölçülərinə və qaydalarına baxaraq təyin edəcəkdir. Beləliklə, şüuraltından gələn istəklərin bir qismi senzura əngəlini keçərək davranışa keçə bilər. Bir qismi isə senzura əngəlini keçə bilmir. Bu səbəbdən, həmin istəklər basdırılır və yenidən şüuraltına göndərilir. Biz təhtəşüürü su qabındakı göbələklərə bənzədə bilərik. Bu göbələklər suyun dərinliklərinə nə qədər endirilsə də, bir müddət sonra onlar təkrar suyun üstünə çıxacaqlar.

İdin istəkləri ilə super-eqonun qaydaları uyğun gəlmədiyi təqdirdə, ziddiyyət deyilən hadisə meydana çıxır. Bu ziddiyyətləri dəf etmək üçün id ilə super eqo arasında anlaşılmazlığı həll etmək, nizam yaratmaq da eqonun öhdəsinə

düşür. Bu nöqtədə eqo lazımı balansı yarada bilsə və ziddiyyətləri dəf edə bilsə fərdin rahatlığı və ruhi sağlamlığı yerində olacaq. Yox, əgər ziddiyyətlər çox olsa və bu ziddiyyətləri eqonun həll etməsi mümkün olmasa, fərdin ruhi sağlamlığı pozulacaq, ruhi problemlər özünü göstərəcəkdir (Öztürk 1989, 54-55).

Psixoloji mövzuların araşdırılması metodu barəsində isə Freyd bu fikirlərə sahibdir: şüur hadisələrini araşdırmaq üçün daxili müşahidə metodunu istifadə edir. Daxili müşahidəyə əsasən fərdin özü ilə bağlı fərqiində olduğu, xatırladığı, xatırlaya bildiyi nə varsa onları öyrənmək istəyir. Bu hal indiki anla əlaqəli olduğu qədər keçmişlə, hətta uşaqlıq illərinə qədər nə bilir və nə xatırlayırsa, onların öyrənilməsi üçün fərdin daxili müşahidəsinə baş vurmaq şəklində həyata keçir. Bundan sonra da sərbəst assosiasiya yolu ilə şüuraltının dərinliklərinə doğru enilməyə çalışılır (Öztürk 1989, 168-171). Bəzi əşya, vəziyyət, kəlmə və məfhumların fərddə hansı hisləri oyandırdığına baxılaraq, bunların ona necə təsir göstərəcəyi dəyərləndirilir. Həmçinin Freydə görə, yuxu təhlillərinin də şüuraltının tanınmasında əhəmiyyətli yeri vardır. Fərdin gördüyü yuxular ardıcıl olaraq incələnir, yuxuların psixoanalitik yozumları edilərək təhtəşüur tanınmağa çalışılır. Yuxuların bir açıq, bir də gizli mənalara vardır. Yuxu necə görüləbsə o şəkli ilə açıq mənanı, yuxuda görülən şeylərin, hadisələrin simvolik mənalara isə gizli mənanı ifadə edir. Yuxuların yozumlanmasında əsas olan gizli, yəni simvolik mənadır. Freyd bu şəkildə fərdin şüuraltını incələməyə, beləliklə, həqiqi şəxsiyyəti ortaya qoymağa çalışır.

“Totem və tabu” olaraq dinə baxış

“Totem və tabu” ibtidai insanın ilk dini təcrübəsini ortaya qoyan və Freydin daha sonrakı əsərlərində istinad kimi istifadə etdiyi antropoloji məlumatları psixoanalizlə izah etdiyi əsəridir. Burada totem “atanın yerinə keçən və sonda Tanrıya çevrilən simvoldur” (Köse 2016, 83). Yəni qısaca, Tanrı ucaldılmış bir ata surəti ilə təcəssüm edir. Freyd “Totem və tabu”dakı tezislərini üç alimdən aldığı hipotezlər üzərinə qurub. Bunlardan birincisi, Darvinin meymunların sürü şəklində yaşamasından çıxış edərək, insanların ilk dövrlərdə despot atanın hakimiyyətində, insanların bu atanın öz oğulları da daxil olmaqla, oğlanlara istədiyi kimi hökm etdiyi, bütün qadınlara sahib olduğu kiçik qruplar halında yaşadığı hipotezidir (Darwin 1871, 905-906). İkincisi, Darvinin hipotezinə bəzi əlavələr edərək, bu patriarxal quruluşu oğulların ataya qarşı üsyan edərək onu öldürüb ətini yemələri ilə sona çatdığını iddia edən R.Smitin (R.Smith) hipotezidir (Smith 1907, 295). Üçüncüsü isə Y.Atkinsonun yenə bu hipotezlərin davamı kimi irəli sürdüyü, atanı öldürən qardaşların ayrı klanlar, yəni qruplar qurması ilə sülh içində yaşamaq üçün ataları kimi qadınlara sahib

olmaqdan imtina edərək xarici evlilik qaydasının gətirildiyi, daxili evliliyin isə qadağan edildiyi totem teoremidir (Atkinson 1903, 220).

Freyd bu əsərində qonşuları ilə fiziki və mədəni münasibət qurmayan, ibtidai qəbilələr halında yaşayan cəmiyyətlərdən, xüsusilə də Avstraliya yerlilərindən bəhs etmişdir. O, belə yaşayış tərzinə malik olan cəmiyyətlərlə ibtidai cəmiyyətləri müqayisə etmiş, onlar arasında bənzərliklərin olduğunu iddia etmişdir. Freyd insan ilə heyvanı eyni saymış, hətta bəzi heyvanları insanlarla eyniləşdirmiş, ibtidai qəbilələrin fərdləri ilə heyvanlar arasında bənzərlik olduğunu irəli sürmüşdür. Totemizmi bir din olaraq görən Freyd dinə mifoloji baxımdan yanaşmış və onu Edip kompleksi (Oedipus) ilə açıqlamağa çalışmışdır. Bu baxımdan, totemi din, tabunu inanc olaraq dəyərləndirmişdir.

“Totem və tabu” əsərinin əsas strukturu

“Totem və tabu” əsəri dörd fəsildən ibarətdir. Freyd bu əsərdə psixoanalizi arxeologiyaya, antropologiyaya və dinə tətbiq etmişdir. Əsərdə yer alan fəsilələr isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) İnsəst qorxusu.
- 2) Tabu və duyğuların ambivalentliyi.
- 3) Animizm, sehr və düşüncənin qüdrəti.
- 4) Totemin infantil qayıdışı.

İnsəst qorxusu. Bu məqalədə Freyd ibtidai insanların ilk sosial və dini həyatlarının totemizmlə başladığını bildirir. O, totemi “yeyilə bilən, zərərsiz, təhlükəli və qorxunc bir heyvan, nadir olaraq da bir bitki və ya bir təbiət hadisəsi olaraq izah edir. Totem, eyni zamanda, klanın lideri, qoruyucu ruhudur (Freyd 2016, 14). O, çətin zamanlarda klan üzvlərinə yol göstərir. Bunun müqabilində isə totemdaşların totemlərini öldürməmək, ona zərər verməmək irəli sürülür. Bu qadağaya əməl olunmadığı təqdirdə, cəza sistemi qüvvəyə minir. Totemin xüsusiyyətləri gizlidir, bəzən mərasimlər keçirilir, totemdaşlar totemin hərəkətlərini təqlid edərək rəqs edirlər. Eyni totemi qəbul edən qrupun bütün fərdləri qadağan olunan münasibətin müqabilində cəzalandırılırlar. Beləcə ana, bacı, qardaş birliklərinin qurulması əngəllənir. Eyni zamanda, bütün qadınlara qarşı elə davranılır ki, sanki onlar eyni qan bağından gəlirlər. Totem qohumluğu qan qohumluğunun yerini alır. Bununla yanaşı, qəbilələr-dəki kişilər qayınanaları ilə də münasibət qurmamalıdırlar. Anaya olan bağlılıq zamanla oğullardan həyat yoldaşlarının analarına yönəlir. Ancaq təzyiqlik altında tutulan istək qayınanaya qarşı yenidən baş qaldıra bilər (Freyd 2016, 28).

Tabu və duyğuların ambivalentliyi. Bu mövzuda Freyd Ceyms Freyzer (James Frazer) və Edvard Taylerin (Edward Tyler) düşüncələrindən faydalanmışdır. Tabu krallar, rahiblər və məhkumlarda olduqda təhlükəli xüsusiyyətlər

daşıya bilər. Tabuya toxunmaq kirlənməyə səbəb ola bilər, habelə zamanla tabudan nə üçün qorxulduğu da unudula bilər (Freyd 2016,35). Obsessiv nevrozlarda ehtiyac hiss edilən obyektə olan nifrət zamanla təzyiqlə tutula bilər, ancaq şüuraltında hələ də istək ola bilər (Freyd 2016, 45). Bunun nəticəsində nifrət və istək kimi zidd duyğulardan ibarət duyğu qarışıqlığı yaşana bilər (Freyd 2016, 54). Totemi öldürmək və incest münasibətlərinin qəbilənin ən güclü istəkləri olmasına baxmayaraq, tabuların məhv edilməsindən sonra qəbilənin bütün fərdləri kollektiv olaraq cəzalandırılır. Nəsillər boyu qəbul edilən tabuların şüuraltında məhv edilməsi günahkarlıq hissini ortaya çıxarır. Bu da ilk əxlaqi məsuliyyətlərin təməlini meydana gətirir. Yəni başqa ifadə ilə din günahkarlıq hissi və bunun yol açdığı peşmançılıq, əxlaq isə qismən bu cəmiyyətdə olan çətinliklər və günahkarlıq hissini tələb etdiyi kəffarətlərə əsaslanır (Freyd 2016, 100).

Animizm, sehr və düşüncənin qüdrəti. Animistik düşüncə təbiətdəki hadisələrə canlılıq xüsusiyyətini aid etmək məqsədi daşıyır. Freydə görə insanların intellektual inkişafındakı üç mərhələ – animizm, din və elmdir (Freyd 2016, 106). Animizm mərhələsində insan ətrafındakı hadisələri açıqlayarkən, ətrafını və ya ətrafındakı faktorların səbəbkarı olaraq cəmiyyət içindəki insanları düşünür. Bunun nəticəsində hadisələrin əsas səbəbkarı qəbul edilən insanlarda narsizm meydana gəlir. Din mərhələsində insanlıq hadisələrinin yaranmasına Tanrı və ya tanrıların səbəb olduqlarını düşünür. Elm mərhələsində isə bəşəriyyət, artıq kamilləşir və həqiqəti müəyyən prinsiplərlə açıqlamağa başlayır (Freyd 2016, 116).

Totemin infantil qayıdışı. Freydə görə, totemizm ekzoqamiyadan daha qədimdir (Freyd 2016, 135). Oğlanlar qorillalar kimi əldə edə bildikləri qədər çox qadına sahib olmaq istəyir. Oğlanların isə bu qadınlardan oğul övladları da dünyaya gəlir. Qəbilənin lideri olan da bu oğlanlardan biridir. Digər oğlanlar da zamanla atanı ən böyük rəqib olaraq görməyə başlayır. Onu öldürmək və yerinə keçmək ən böyük istək olmağa başlayır (Freyd 2016, 165). Bu cür baxıldıqda eyni qəbilədə qadın sahibi olmayan oğlanlar ekzoqamiyaya məcbur edilmişdir. Beləliklə, ekzoqamiyanın varlığı totemizmdən qədim görünür. Yəni Freyd heyvanlardan qorxmağın da ata qorxusunun yerdəyişdirmə olduğunu söyləyir. Atadan həm qorxulur, həm də hörmət edilir. Bu vəziyyət qarışıq hisslərin olduğu bir mənzərə yaradır (Freyd 2016, 169). Yəni bu hərəkət oğulların ataya nifrət etdiklərini, ancaq eyni zamanda, ona bənzəmə istəyi daşdıqlarının simvoludur. Anaya olan bağlılıq qardaşların birləşib atanı öldürməsinə səbəb olur. Ozamankı adətlərə görə, onun ətini yeyirlər. Atanın bir parçasını yeyərək həyata keçən bu hərəkət Freydin "Edip kompleksi" nəzəriyyəsinin təməl olan zidd duyğuların təzahürüdür. Yəni bu hərəkət oğulların atadan nifrət etdiklərini, ancaq eyni zamanda ona bənzəmə arzusu daşdıqlarının simvoludur. Bunun nəticəsində günahkarlıq hissi yaranır. Oğullar atanı öldürdükdən sonra miras üçün bir-birləri

ilə mübarizə aparır, amma sonda ictimai bir razılışma əldə etməyə qərar verirlər. Beləcə, gələcəkdə totemik quruluşun təməlini qoyacaq klanlar qururlar. Öldürmə günahının yaratdığı peşmanlıq hissi ilə eyni hərəkətin bir daha olmaması istiqamətində qəti qərarlar qəbul edirlər. Bu vəziyyətdə həll yolu olaraq ata yerinə totem qoyulur və oğlanlar, artıq qadınlarını qəbilə xaricindən seçməyə başlayırlar. Beləliklə, sosial həyatın, əxlaqi məhdudiyyətin və dini faktorların ilk təməli qoyulur (Freyd 2016, 172).

“Totem və tabu” əsərinin təhlili

Bu mənzərəni dərinədən təhlil etməyə çalışaq. Fərz edək ki, oğullar qadınları əldə etmək üçün atalarını öldürürlər və daha sonra aralarında razılışib daxili qəbiləçi evliliyi (endoqamiya) tabu halına gətirərək qadağan edirlər. Ancaq bu razılışmanın səbəbi Freydin iddia etdiyi kimi atanı öldürmə hərəkətindən duyulan peşmanlıqdır? Yoxsa oğulların atalarına etdiklərinin, eyni zamanda, öz başlarına gəlməsindən qorxmalarıdır? İkinci səbəbin həyata keçməsi ehtimalı daha çoxdur. Qadınları əldə etmək üçün atanı öldürən oğulların eyni aqibətdən özlərini qorumaq üçün tədbir görməsi gözlənilir.

Freydin nəzəriyyəsinə əsasən, ibtidai dövrdə qurbanlıq heyvanları müqəddəs hesab olunurdu və onlar öldürülə bilməzdi. Bütün klan üzvlərinin iştirakı və Tanrının hüzurunda günahlarını etiraf etməsilə qurban edilə bilərdi. Qurban edilən totem heyvan klanın üzvü idi, amma eyni zamanda, ibtidai Tanrının özü idi. Onu öldürüb yeməklə klan üzvləri Tanrıya bənzərliklərini sığortalayırdılar. Artıq bundan sonra müqəddəs yemək və toplu halda yemək təməl dini rituala çevrilir. Freyd festivallara (dini bayramlara) yüklənən mənanı bu cür izah edir: festival bir qadağanın müqəddəs olaraq edilməməsi, qadağan edilən şeylərin edilməsi müstəqilliyini yaradır. Ancaq burada bir nüans diqqəti cəlb edir. Belə ki, klan üzvləri həm öldürülməsi qadağan olunan şeyi qurban edərək bir sevinc yaşamaqda, həm də ona yas tutmaqdadır. Klan üzvləri totemi yeyərək onda olan güc və müqəddəsliyi əldə edirlər. Bu müqəddəsliyi istəmələri totemin atanın yerini tutması üçündür. Artıq öldürülən ata həyatda olduğundan daha güclü hala gəlmişdi. Nəticədə oğullar atalarının yerinə totemi qoyaraq onu öldürməyi qadağan etmiş, ataları sağ olarkən istədikləri qadınlardan imtina etmişdirlər. Beləcə, ataya qarşı etdiklərinin yaratdığı günahkarlıq psixologiyası ilə Edip kompleksinin təzyiqlik altında tutulmuş iki arzusunun qarşılığı olan iki əsas totem tabusunu meydana gətirmişdilər. Bütün bu sonrakı təcrübələrlə hər şey normala qayıtmış, totemizmin ortaya çıxmasına səbəb olan real hadisələrin unudulmasına zəmin yaratmışdır. Daha sonra da dində müəyyənədicilər xüsusiyyətlər ortaya çıxdı. Bu totemik dində günahkarlıq hissəsinə qapılan övladlar var idi və bu hissi

yox etməyə təşəbbüs göstərərək ataya təskinlik verməyi düşünmüşdülər. Freydə görə, sonrakı dinlər həmişə bu problemi həll etməyə çalışdılar. Bütün bunlardan çıxış edərək, Tanrı surətinin ata surətinə bənzər bir şəkildə olması, Tanrı ilə əlaqənin atayla doğru istiqamət alması və nəticədə Tanrının ucaldılmış ata olduğu fikrini ortaya qoyur. Freydə görə, totemizm dövründən çox sonra Tanrı heyvan şəklində təsvir olunmuş və Ona ibadət edilmişdir. Miflərdə də Tanrının heyvan şəklində təsvir olunması faktorundan çıxış edən Freydə görə, Tanrı totem heyvanıdır. Belə ki, totem ibtidai atanın yerinə keçən, Tanrı da atanın insan şəklini aldığı sonrakı halıdır. Totem heyvanının bu xüsusiyyətini itirməsini və insanların onu bu şəkildə qəbul etməkdən necə imtina etməsini isə belə açıqlamışdır: zamanla heyvanların əhilləşdirilməsi ilə birlikdə totemizm sona çatmışdır. Heyvan müqəddəslik xarakterini, qurban da totem yeməyi ilə olan əlaqəsini itirmiş və ancaq vasitə ilə əlaqə qurulan Tanrıya təqdim edilən qurban; Tanrının adına həyata keçirilən fədakarlığın simvolu olmuşdur.

Freydin məqsədi, sadəcə, ibtidai insanların tabularını tədqiq edərək onların psixologiyasını təhlil etmək deyil, eyni zamanda onların tabularının bizim tabularımızdan çox fərqli olmadığını göstərməkdir. O, tabe olduğumuz əxlaq və ənənənin qadağaları ilə bu ibtidai insanların tabuları arasında təməl bir əlaqə olduğunu düşünürdü. Freyd insan zehninə şüurda olmayan qismi ilə maraqlanan psixoanalizin tabu faktorunu bildiyini, eynilə ibtidai insanların klanın ortaq tabuları üzərində razılaşıqları kimi nevrozlara da öz-özünə tabu qadağaları üzərində razılaşıqlarını bildirir. İbtidai insanlar tabulara qarşı ziddiyyətli duyğu bəsləyir, şüur altında bu tabulara qarşı gəlmək istəyirdilər. Tabu təhtəşüurun meyl etdiyi hər şeyi qadağan etmişdir. Amma qorxu arzudan daha şiddətli olduğu üçün bunu edə bilməzlər. Bu səbəbdən, tabunun varlıq səbəbi "arzu" və onun qarşısındakı "qorxu"dan ibarətdir. Bu arzu və qorxu nevrozlarda da şüursuz olaraq vardır. Belə ki, ibtidai insanlar tabuları müəyyən əşyalarda olan, şeytanlara və ruhlara xas olan qeyri-adi və təhlükəli güclərlə əlaqələndirirdilər. Ona görə də tabuya əməl edilmədiyi təqdirdə, onlara bir cəza veriləcəyindən qorxurlar. Eyni qorxu obsessiv nevrozlarda da vardır. Onlar da qadağan edilmiş bir işi görərkən, günahkarlıq hissəsinə qapılırlar və cəzalandırılacaqlarına inanırlar (Freyd 2016, 189).

Freyd totemizmlə xristianlıq arasında əlaqə qurmağa çalışmışdır. Belə ki, o, xristianlığın ibtidai atanın öldürülməsindən yaranan günahkarlıq hissəsinin öhdəsindən gəlmə yollarından biri olduğunu düşünmüşdür. Ona görə İsa özünü fəda edərək atanı öldürmə ilə var olan günahkarlıq hissəsinə təzyiq altına almış, qardaşlarını bu ilk günahdan xilas etmişdir. İsa məşhur "çörək mənim ətimdir, şərab mənim qanımdır" sözünü son axşam yeməyində dostlarına söyləmişdir. O gündən bu günədək Xristian dinində kilsə ayinlərində çörək və ya çörəyin

rəmzi olan kiçik çörək parçaları İsanın əti olaraq yeyilir, şərab da İsanın qanı olaraq içilir. Digər dinlərdə də mövcud olan qurban ətləri günümüzdə qədər çatan totem yeməyinin bir növüdür (Freyd 2016, 199-200). İnsanda var olan qisas hissi ilə İsanın özünü fəda etməsi arasında əlaqə quran Freydə görə, bir öldürmənin qarşılığı ancaq başqa öldürmə ola bilər. Beləliklə də əgər bir öldürmə ata Tanrı naminə bir kəffarət, onunla bir uzlaşmadırsa, kəffarət edilməyə çalışılan günah ancaq bir qan günahı, yəni ata qatili ola bilər. Yəni İsanın özünü fəda edərək insanlığı ilk günahın ağırlığından xilas etməsi bu ilk günahın bir öldürmə olduğunu göstərir. Xristianlığın bu doktrinası ilə insanlar kəffarəti bir oğulla ödəyərək atanın öldürülməsi günahını ən açıq bir şəkildə etiraf edirlər. Freydə görə, dini düşüncə insanın özünü təbiətin üstün gücünə qarşı müdafiə istəyindən meydana gəlmişdir. Dini düşüncələr daxili və xarici həqiqətin hələ insan tərəfindən kəşf edilməmiş yönələri haqqında fikir bildirən iddialardır. Ancaq Freydə görə, bizə xarici dünyamızdakı həqiqətlə bağlı məlumat verə biləcək tək yol elmi çalışmalardır. Freyd, eyni zamanda, bu dini düşüncələrə insanların nə üçün inandıqlarının üç səbəbi olduğunu irəli sürmüşdür. Birincisi, ilk babalarımız inandığı üçün din bizim tərəfimizdən də inanılmağa layiqdir. İkincisi, bu mövzuda eyni ibtidai dövrlərdən bizə keçən dəlillərimiz vardır. Üçüncüsü, dinin doğru olub-olmadığı sualının hər hansı bir şəkildə ortaya atılması qadağandır. Freyd bu üç səbəbin öz aralarında uyğunsuz olduğunu bildirdikdən sonra, bizdən əvvəlkilərin bizdən daha cahil olduqlarını, günümüzdə heç vaxt qəbul edilməyəcək şeylərə inandıqlarını və dini doktrinaların da bu inanclardan biri olduğunu müdafiə edir.

Freyd psixanalitik araşdırmasına əsaslanaraq, hər kəsin Tanrısının ata modelinə görə formalaşdığını, insanın Tanrı ilə münasibətinin atasıyla münasibətinə bağlı olduğunu, ata ilə münasibəti dəyişdikdə Tanrı ilə də münasibətinin eyni şəkildə dəyişdiyini, Tanrının, əslində, uca bir mövqeyə çıxarılmış ata fiqurundan başqa bir şey olmadığını iddia etmişdir. İnsanlığın təkbaşına totemizmədən başlayaraq var etdiyi bu Tanrı anlayışı monoteist Tanrı fikri ilə son şəkllə bürünmüşdür. Ancaq Freydə görə, bu mükəmməlləşmiş Tanrı fikrindən çox içində qədim adət və inancların sintezlərini ehtiva edən və yenə insanların psixoloji ehtiyaclarına görə formalaşan bir özünütəmin vasitəsi, ancaq insandan böyük, daha güclü, daha üstün, daha çalışqan, qisası “ideallaşdırılmış üstün bir insan” modelindən başqa bir şey deyildir (Freud 1998, 188). İnsanların bu şəkildə öz ehtiyacları və istəkləri nəticəsində var etdiyi və formalaşdırdığı ata surəti yenə insanlar tərəfindən müəyyən bir tanrıvari qəlibə salınmışdır. Ancaq burada diqqəti cəlb edən bir nüans ortaya çıxır: ibtidai cəmiyyət məfhumları haqqında antropoloqlar fərqli fikirləri müdafiə edirlər. Belə ki, bəzi antropoloqlara görə, ibtidailikdən və ya ibtidai

cəmiyyətdən bəhs etmək tamamilə yanlışdır. İbtidai cəmiyyətlərin çətin şəraitdə, ancaq var olmağa yetəcək qədər gücə sahib olduqlarının düşünülməsi doğru bir nəticə deyildir. Tam əksinə, bu insanlar dünyanı, təbiəti və cəmiyyəti anlamağa istiqamətlənmiş bir istək və səylə davranmışlar. Digər tərəfdən, bu məqsədə çatmaq üçün hətta müəyyən dərəcəyə qədər elm adamı kimi öz təcrübələrindən faydalana bilməşlər. Fərqli bir baxışla mövzunu dəyərləndirən bəzi etnoloq və arxeoloqlar Freydin insan təbiəti və inanclarının başlanğıcı ilə bağlı fikirləri ilə razılaşırlar. Malinovskinin Malayziya yerliləri üzərində apardığı araşdırmalar Freydin fikirlərini rədd edir (Malinowski 1927/1960, 143). Ona görə, oğulların atalarına qarşı düşmənçilik bəsləmələrinə heç bir səbəb yoxdur. “Uşaqların atalarının qoruyuculuğuna ehtiyac qalmadıqda və ya ailəyə bağlılıqlarını itirdiklərində ataları onları nə üçün qrupdan xaric etməyə ehtiyac duysun? Özlərinin və qonşularının qruplarındakı üzvlər arasında başqa cinsdən də uşaqlar olduğuna görə, nə üçün dişilərdən məhrum qalsınlar? Gənc oğlanlar atalarının qəzəbini özlərinə cəlb edərək və ölümünü arzulayaraq, nə üçün atanın sürüsünə bağlı qalsınlar? Qrup içərisində müstəqil olmaq istəyirlərsə, atanın, sadəcə, “təqaüdə” çıxmasını gözləmək kifayət edərkən, yaşlı atanın öldürülməsi kimi kədərli və arzuolunmaz bir işi nə üçün görsünlər? Həmçinin Malinovski Freydin Tanrı inancı haqqındakı fikirlərini antropologiya mənbələrinə uyğun olmayan cəfəngiyyat olaraq qiymətləndirmişdir (Malinowski 1927/1960, 166). K.Birket Smit, etnoloji və psixi hadisələr arasındakı bənzətmələri qəribə hesab edərək belə demişdir: “dəqiqlik ifadə edə bilərək ki, müxtəlif mədəni xüsusiyyətləri psixanaliz baxımından təhlil etmək üçün Freyd və tərəfdarlarının, ibtidai insanlar və nevrozlular arasında paralellik qurma niyyətləri ən bəsit etnoloji məlumatlarla belə isbatlana bilməz. Bu onların öz fərziyyələrinə korkoranə inanmasına əsaslanır” (Smith 1965, 249).

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək mümkündür ki, Freydin hər şeyə gücü yetən, hər şeyi bilən Tanrı düşüncəsinin mənşəyinin insan varlığının çarəsizliyində və bu çarəsizliyi həll etmək üçün hər işdə özünə kömək edən bir ata, yerlərə və göylərə hakim bir Tanrı inancında gizli olduğu iddiası bəzi müəlliflər tərəfindən tarixi bir ehtimal kimi şərh edilib tənqid olunsada, o, dinlərin meydana gəlməsini israrla ata kompleksi zəmini üzərində qurmağa çalışmışdır (Fromm 1997, 264).

Freydin ata surəti ilə bağlı söylədiklərinin, bütün dinləri əhatə edən bir hökm olaraq qəbul edilə bilməsi bir çox problemə yol açır. Tanrını bir şəxs kimi düşünməyən Buddizm kimi bir çox dinin varlığı, totemizmin fərqli şəkillərinin

mövcud olması bu iddianı zəiflədir. İslamda da Allah ata kimi təsvir edilmir (Aydın 1996, 217). Freyd insanlığın vicdan da daxil olmaqla, bütün dəyərlərinin tabunun yaratdığı imkansızlıqdan qaynaqlandığını bildirir.

Freydin üzərində durduğu meymun sürülərinin təşkilatlanmasına dair iddiası ciddi əsaslara söykənmir. Eyni zamanda, araşdırmalar totemizmi mənimsəyən ibtidai cəmiyyətlərdə “totemik yemək” kimi bir adətin varlığının zəif bir ehtimal olduğunu üzə çıxarmışdır. İbtidai dinlərin təkamülünü önə çəkən nəzəriyyə də ibtidai dinlərin yaranmasını dəstəkləyəcək yetərli dəlilə sahib deyildir. Bu tənqidləri önə çəkən tədqiqatçılara görə, Freyd və onun təsirləndiyi antropoloqların ibtidai din mövzusunda açıqlamaların isbatlanması imkansız olan ümumiləşdirilmələrdən ibarətdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Freydin dinin mənşəyini psixoloji təməldə sistemli şəkildə tədqiqat obyektinə çevirən ilk psixoloq olduğunu da qeyd etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

Aydın S. Mehmet, (1996). “*Din Felsefesi*”, Ankara: Selçuk Yayınları.

Baymur Feriha, (1990). “*Genel Psikoloji*”, İstanbul: İnkılap Kit.

Darwin Charles. (1871). “*The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*”, London: John Murray, Albemarle Street.

Erich Fromm, (1992). “*Psiknaliz ve Zen Budizmi*”, Türçe çeviri: İlhan Güngören, Ankara: Yol Yayınları.

Freud Sigmund, (1985). “*Bir Yanılsımanın Geleceği*”, Tükçe çeviri. H.Zafer Kars, İstanbul: Kaynak Yayıncılık.

Freud Sigmund, (1998). “*Psikanaliz Üzerine*”. Türçe çeviri: A.Avni Öneş, İstanbul: Say Yayınları.

Freud Sigmund, (1997). “*Psikanalize Giriş Dersleri*”. Türçe çeviri. Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yayıncılık.

Freyd Ziqmund, (2016). “*Totem və Tabu*”, Tərcümə: Araz Gündüz. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

Güngör Erol, (1995). “*Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*”, İstanbul: Ötüken Yayıncılık.

James Atkinson James, (1903). “*Primal Law*”, London.

Köse Ali, (2016). “*Freud ve Din*”, İstanbul: İz Yayıncılık.

Köse Ali, (2000). “*Freud və Din*”, İstanbul: İz Yayıncılık.

Malinowski Bronislaw. (1927/1960). “*Sex and Repression in Savage Society*”, London.

Öztürk Orhan, (1989). “*Psikanaliz ve Psikioterapi*”, İstanbul: Evrim Kit.

P.Scultz Duane, Schultz Sydney Ellen, (2007). *A history of modern psychology //Modern Psikoloji Tarihi*. Türkçe çeviri: Yasemin Aslay. İstanbul: Kaknüs yayınları.

R.Smith William, (1907). *Lectures on the Religion of the Semites*. London.

Smith Birket Kaj, (1965). *The Path of Culture: A General Ethnology*. Tərcümə: Karin Fennow. University of Wisconsin Press. Madison.

Yavuz Kerim, (1987). "Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri", Erzurum: A.Ü. Basımevi.

Гюнель Мустафаева

АНАЛИЗ СУЖДЕНИЙ ЗИГМУНДА ФРЕЙДА О ПРОИСХОЖДЕНИИ РЕЛИГИИ В ЕГО КНИГЕ “ТОТЕМ И ТАБУ”

РЕЗЮМЕ

Зигмунд Фрейд, считающийся основоположником психоанализа, оставил крупный след в истории психологии. З.Фрейдом сделаны важные утверждения в плане изучения человека. В этой статье проанализированы суждения Зигмунда Фрейда о религии, ее происхождении, психологии человека, а также позиция религии в жизни общества. Поэтому основным объектом исследования в статье является религия и психоанализ основоположником, которого является З. Фрейд. Для более глубокого анализа темы в статье использованы источники, в которых упомянуты среда, в которой жил Фрейд, новшества которые он ввел в психоанализ, а также его теории о религии. Его суждения, связанные с религией, нашли свое отражение во многих его трудах, в первую очередь в книге "Тотем и Табу". В этом плане в выборе произведения "Тотем и Табу" есть особая причина. Несмотря на то, что произведение "Тотем и Табу" было написано более 100 лет назад, оно и сегодня остается классической книгой психоанализа. Согласно Фрейду табу имеют более древнюю историю, чем боги. Он утверждал, что на протяжении времени человечество прошло три основных этапа: анимистический, религиозный и научный. В этом произведении Фрейд, основываясь на свою психоаналитическую теорию, пытался исследовать происхождение человеческого общества, культуры и цивилизации, а также создал свою новую теорию о происхождении нравственных, религиозных и правовых норм. Основной целью статьи является не

выявление правильности или ошибочности этих суждений, его цель состоит в том, чтобы увидеть своеобразный взгляд Фрейда на связь между религией и психоанализом. С этой целью сделана попытка полного объективного анализа психоаналитической теории З. Фрейда.

Ключевые слова: *религия, психоанализ, сознание, подсознание, тотем, табу, id, эго, экзогамия.*

Gunel Mustafayeva

ANALYSIS OF SIGMUND FREUD'S VIEWS ON THE ORIGIN OF RELIGION IN HIS TOTEM AND TABOO

ABSTRACT

Being the founder of psychoanalysis, Sigmund Freud left a deep mark on the history of psychology. He introduced pioneering ideas in the study of human mind. The article analyzes Sigmund Freud's ideas on religion, its origins, human psychology and the position of religion in the life of society. Thus, its research object is psychoanalysis and religion, founded and developed by S. Freud. The article utilizes the sources dealing with Freud's way of life, his innovations in psychology as well as the sources covering the theory of religion for a deeper analysis of the subject. His religious views are reflected in many of his works, including *Totem and Taboo*. In this sense, *Totem and Taboo* has been chosen as a research object for a particular reason. Although over a hundred years have elapsed, *Totem and Taboo* is still considered one of the classic books of psychoanalysis. Freud sought to explore the origins of human society, culture and civilization, based on his own psychoanalytic theory, and created his own new theory of moral, religious and legal norms. The main purpose of the article is not to expose the accuracy or incorrectness of these ideas, but rather to see Freud's relationship with religion and psychoanalysis. To that end, the article attempted to objectively and fully analyze S. Freud's psychoanalytic theory.

Keywords: *religion, psychoanalysis, consciousness, unconsciousness, totem, taboo, id, ego, exogamy*

Çapa tövsiyə etdi: s.f.d. A.S.Qənbərov